

Luu Tran Tieu: *Palaeolithic Pebble Industries in Europe.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. 109 strani, 13 slik, 37 tabel, 2 tabeli.

Knjiga obravnava najstarejše in najmanj poznano poglavje evropske zgodovine, t. i. »prodnaške industrije« od njihovega začetka do konca. Iz Uvoda je razvidno, da je avtor(ica) izraz »prodnaška kultura«, ki je časovno omejen na starejši paleolitik, nadomestil(a) z izrazom »prodnaške industrije«, ki obsega vsa prodnaška orodja od začetka do konca paleolitika. Čeprav pojem »kultura« v zvezi s prodnaškimi orodji odločno zavrača, pa ga v knjigi v drugačnih zvezah (kronološke, geografske) še vedno zelo pogosto uporablja.

Kljub temu, da se je avtor zelo trudil s preglednostjo knjige in snovi, ki jo podaja, in jo je razdelil na poglavja, kot so: Klasifikacijske metode, Razširjenost prodnaških orodij po evropskih državah, Glavna najdišča, Razvoj, trdoživost, krajevne povezave in Izvor prodnaških industrij, je knjiga težko berljiva in zahteva od bralca veliko zbranost. Razlog za to je verjetno v sami snovi, ki vsebuje precej nerešenih vprašanj in neznank, ter v zelo zgoščenem pisanju, ki strogo upošteva le objavljene virov. Nekaj več lastnih misli si avtor dovoli šele v zadnjih dveh poglavjih (Razvoj, Izvor prodnaških industrij). Iz številnih primerov, nekatere bom navedel, je razvidno, da je zelo nekritično povzemal objavljene virov.

Čeprav se je omejil skoraj izključno na obravnavanje arheološkega gradiva, tj. kamenih artefaktov, bi moral vseeno nekatere stvari poenotiti in ne samo povzeti. Tako npr. pogrešam predvsem sodoben kronološki sistem za obdobje od starejšega do mlajšega pleistocena z boljšim tabelaričnim pregledom od tistega na str. 81 (fig. 12). Nekatere kronološke navedbe, ki jih je povzel iz stare literature, so zdaj neustrezne in netočne. Tako npr. večkrat navaja würm 1, würm 1-2, götting, brörup in zanje različna absolutna in radiokarbonska leta (cfr. str. 55, 77, 79, 83). Mislim, da bi bilo prav, če bi vsaj delček prostora, ki ga je tako razkošno dodelil klasifikacijskim sistemom, namenil tudi drugim vprašanjem, ki jih pogosto navaja v svoji knjigi.

Razširjenost prodnaških orodij obravnava najprej po posameznih evropskih državah, kar se mi ne zdi najbolj posrečeno. Pri tem ni vedno jasno, katere najdbe oz. najdišča dejansko pripadajo prodnaškim industrijam in katere ne, čeprav imajo prodnaška orodja. Kriteriji za določanje »pravih« prodnaških industrij pa niso nikjer natančno navedeni. Tako največ najdišč s prodnaškimi orodji pripada srednjemu paleolitu. Surovin-ska osnova so bili zelo pogosto kvarcitni prodniki, ki so značilni tudi za francoski charentien (moustérien), ki pa ga avtor ne prišteva k prodnaškim industrijam (str. 43 in 52). Od nekdanjih jugoslovanskih najdišč navaja Šandalja I, Krapino (jugovzhodnoevropski charentien z orodji, narejenimi iz kvarcitnih prodnikov) in Veterico (str. 56 s), ne omenja pa zelo pomembnega starejšepaleolitskega najdišča Visogliano (Vižovlje) na Tržaškem krasu (cfr. *L'Anthropologie* 95, 1991, 9 ss in cit. lit.).

Za najvažnejša evropska najdišča prodnaških industrij zvezo v poglavju, v katerem obravnava posamezna najdišča v kronološkem zaporedju od najstarejšega do najmlajšega. Hrvaška Šandalja I je tu uvrščena na častno drugo mesto. Iz kronološkega vidika je zelo pomembno plano najdišče Achenheim v Franciji, ki se odlikuje z dobro stratigrafijo na podlagi publičnih usedlin. V sosednji Italiji navaja štiri najdišča: Sedia del Diavolo, Monte delle Gioie, Grotta Guattari in Grotta del Fossellone. Prvi dve sta tipološko-tehnološko pontinienski (moustérien), geokronološko pa »protopontinienski«, drugi dve sta v vseh ozirih pontinienski oz. mikropontinienski. Na Madžarskem uvršča v kompleks prodnaških industrij najdišča Vértesszölös, Érd in Tata. Za Érd pravi, da je tehnološko podoben italijanskemu pontinienu, tipološko pa charentien z možnimi vzporednicami tudi v Sloveniji (citira Gábori-Csánk). Brez zadržkov sprejme tudi dvomljivo tezo o specializiranem lovu na jamskega medveda v najdiščih Érd in Mixnitz (str. 54) (cfr. Gamble, *The palaeolithic settlement of Europe* [1986] 318 s). Tata je kronološko sporno najdišče, kar je razvidno iz navedenih datacij, med katerimi pa pogrešam verjetno najbolj pravilno datacijo Th/U, ki postavlja najdišče ok. 100 t. p. s. (*Nature* 295, 1982, 590 s). Zato je lahko dvomljiva Vértessova opredelitev najdišča za končno stopnjo

hiperspecializiranega moustériena. Po mnenju drugih gre za podobno varianta Quina kot pri najdišču Érd in za delno istočasnost obeh najdišč (Gamble, ib., 169; *The emergence of modern humans* [1990] 165).

V poglavju Razvoj, trdoživost, krajevne posebnosti in povezanost evropskih prodnaških industrij se seznanimo s tremi razvojnimi fazami, ki sovpadajo s tridelno kronološko delitvijo pleistocena v starejši, srednji in mlajši pleistocen. Prvi fazi pripadajo tri najdišča z izključno prodnaškimi orodji: Chilhac, Šandalja I in Vallonnet. Drugi fazi, ki je mešanica prodnaških, pestnaških in odbitkovnih tradicij, pripadajo številna starejšepaleolitska najdišča po Evropi (z izjemo njenega severnega in vzhodnega dela, kjer ni najdišč). Tretja faza je istočasna s srednjim paleolitikom. Razširjena je na istem prostoru kot druga faza. Razvoj naj bi šel v smeri večanja števila odbitkov, orodnih tipov in retuširanja, zmanjševanja velikosti in teže orodij ter površine, pokrite s korteksom, in izbiranja vedno boljših surovin za izdelavo orodij.

Zanimiva je avtorjeva arheološka razlaga Krapine, ki tudi vsebuje nekatere prodnaške elemente. Spodnji stratigrafski kompleks in plasti 1-3 zgornjega kompleksa vsebujejo tayaciensko industrijo. Najdbe iz plasti 4,5 pripadajo jugovzhodnoevropskemu charentien, iz plasti 5-9 pa srednjeevropskemu tipičnemu moustérienu (str. 56 s, 89).

V zaključku poglavja obravnava še odnos med prodnaškimi in pestnaškimi orodji v Evropi ter ugotavlja, da sta obe tradiciji dejansko istočasni in v geografskem smislu včasih med seboj pomešani (str. 90 s).

Zadnje poglavje obravnava izvor evropskih prodnaških industrij (cfr. *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 42, 1990, 3 ss). V njem avtor zagovarja policentrično razvojno teorijo, subsaharskemu in vzhodnoazijskemu centru doda še mediteranskega, ki obsega tudi severno Afriko in ves Bližnji vzhod kot eno paleolitsko provinco. Enotnost omenjenega prostora od starejšega do srednjega paleolitika je lahko zelo dvomljiva (za evropski del cfr. Gamble, ib.). Avtor gre v razlagah celo tako daleč, da predvideva na tem območju tudi samostojno središče evolucije rodu *Homo*. Sredozemlje naj bi bilo torej samostojno središče biokulturnega razvoja. Na dolgo in široko razpravlja o teoriji širjenja prodnaških kultur iz domnevnega afriškega subsaharskega centra v Evropo po običajnih poteh (Gibraltar, Sicilija, Bospor), teoriji, ki se kot refren ponavlja v različnih arheoloških obdobjih, ki pa jo avtor, zaradi pomanjkanja dokazov, zavrne. Resnici na ljubo pa ni zaenkrat tehtnih dokazov niti za policentrično niti za katero koli drugo teorijo. Ker nekritično povzema zaključke objavljenih virov, prihaja tudi do taksonomskih anahronizmov in spodrslijav. Tako npr. v Šandalji I navaja (znano) najdbo inciziva rodu *Homo*, ki morda pripada bolj razviti skupini avstralopithecina (str. 96). V enem stavku je en in isti zob tako uvrščen v dva različna rodova: *Homo* in *Australopithecus*.

Kljub nekaterim pomanjkljivostim je knjiga za nezahtevne in ne preveč kritične bralce zadovoljiv pregled starejšega evropskega paleolitika.

Ivan TURK

Richard Bradley: *The Passage of Arms* (An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits). Cambridge University Press, Cambridge 1990. 234 strani, 15 fotografij, 41 tabel.

Ime Richarda Bradleya je po nedavni predstavitvi njegovega dela o družbenih temeljih prazgodovinske Britanije v Arheu (Novaković 1990) znano tudi pri nas. Da je to zelo ploden avtor, katerega strokovni interes se ne omejuje samo na Britansko otočje, pa dokazuje njegova zadnja knjiga, ki jo predstavljamo (glej tudi bibliografijo, str. 207 ss). Čeprav delo v prvi vrsti obravnava zahodni in severni del Evrope, je gotovo zanimivo in spodbudno tudi za raziskave odlaganja predmetov v našem prostoru in bo koristno branje za vsakega arheologa tudi na Slovenskem.

Naslov *The Passage of Arms*, ki ga moramo prevesti razlagalno, kot Prehod med živim in mrtvim svetom oziroma kot

Pot pokojnika v svet mrtvih, kamor ga spremlja orožje (str. 4), dobro označuje eno glavnih sporočil knjige: deponiranje (dragocenih) predmetov v prazgodovini je pogosto povezano z obredi ob smrti in pokopu umrlega.

To je knjiga o artefaktih, ki jo je napisal nekdo z omejenim zanimanjem za artefaktne študije, je že v uvodu zapisal avtor (str. xiii). Paradoks pojasni z dejstvom, da so dela o deponiranju v prazgodovini (in nasploh) največkrat pisali avtorji - specialisti za posamična obdobja, zaradi česar so pogosto ostale nepojasnjene najbolj presenetljive informacije, ki jih nudi tovrsten material. Bradley, po prvotni izobrazbi pravnik (prim. Bintliff 1991, 277), zdaj pa profesor za prazgodovinsko arheologijo na Univerzi v Readingu, se problematike loteva drugače: v petih poglavjih knjige zaobjame čas od neolitika do mlajše železne dobe in diahrono primerja razlike in spremembe v namernem odlaganju predmetov (ne le kovinskih, temveč tudi kamnitih in keramičnih) ter v najdbah ostankov živali in ljudi, ki jih ne moremo imeti za običajne pokope. Območje, ki ga obravnava njegova študija, je izredno obsežno: podrobno preuči severno in severni del zahodne Evrope, nemalokrat pa rezultate primerja in povezuje s tistimi iz srednje Evrope. Pred nami je torej knjiga, ki je glede na predstavljene ideje izredno bogata in izizvalna, posebej še zato, ker je način obravnave v njej za *modus operandi* arheološkega pisanja pri nas že kar predrzno svoboden. Eden zunanjih znakov takega načina pisanja so citati iz leposlovnih del na začetku vsakega poglavja, na podlagi katerih avtor tudi poimenuje poglavja. Pred predstavitvijo izbranih poudarkov v besedilu velja opozoriti na avtorjevo poimenovanje posameznih vrst najdb, ki je na angleško govorečem prostoru že standardno, pri nas pa najdemo v literaturi za isti pojem različna imena. Za najdbo dveh in več (kovinskih) predmetov je najbolj uveljavljen izraz depo (angl. *hoard*; prim. Teržan 1987, 70), srečujemo pa tudi imeni zakop (Pahič 1983) in zaklad (Pleterski 1987). Glede na razloge odložitve jih delimo na votivne in profane (t. i. livarski ali trgovski depoiji), razlikujemo pa lahko tudi npr. med orožnimi in nakitnimi depoiji. Ob depojskih najdbah poznamo še posamične, glede na najdiščno okolje pa jih delimo na vodne najdbe in najdbe na suhem.

1. *Privid, vendar trajen.* Uvodno poglavje nas seznani s problematiko namernega odlaganja predmetov v preteklosti in z njegovimi interpretacijami: odlomki iz srednjeveških epov očitno kažejo, da so ta dejanja lahko povezana z obredi ob smrti pomembne osebe (navadno so dragoceni predmeti ob tem nepovratno odvzeti), v drugih primerih pa so to enostavno skrivališča, iz katerih naj bi se depo v prihodnosti znova pridobil (to se lahko zgodi, lahko pa tudi ne). Glede na to je mogoče sklepati: delitev na votivne (obredne) ter profane depoje je realna (potrditev zanjo najdemo v pisanih virih), do ugotovitve, ali gre za prve ali druge, pa arheologi lahko pridejo le s kombiniranjem študija vsebine depoja in njegovega okolja. Slednje bo dalo prvo informacijo o tem, ali je ponovna pridobitev predmetov sploh mogoča. Hkrati se je ob vsebini depoja, odloženega za začasno skrivališče, treba zavedati, da so lahko nekatere predmete iz njega jemali in dodajali vanj druge in da je bil ta proces lahko dolgotrajen. Prav tako je bil lahko proces odlaganja predmetov v votivne depoje dolgotrajen (pomembni opozorili za študij "zaključenih celot"!).

Pregled del o depojih po Evropi lepo pokaže, da so se tu jasno oblikovale tri šole interpretiranja, ki jih lahko geografsko zamejimo takole:

- V srednji Evropi je stalna težnja po razlaganju depojev v smislu politične zgodovine. Verjetno vzroki za to izhajajo iz izkušnje številnih invazij od zunaj, iz dejstva, da sta se politična avtoriteta in ozemeljska razmejitev tu lahko spreminjali iz generacije v generacijo. Depoiji so torej pokazatelj političnih nemirov in migracij.

- Razvoj depojskih raziskav v severni Evropi (posebej v južni Skandinaviji) je šel v smeri poudarjanja vloge dragocenih predmetov ter njihovega povezovanja realnega in nadnaravnega sveta. Po eni strani je to območje, kjer je kontinuiteta iz prazgodovine v srednji vek mnogo bolj tekoča kot drugod (severna Evropa je ostala zunaj rimskega ozemlja) in prvi pisani viri izhajajo iz časa, ko je tradicija votivnega deponiranja še živela v zavesti ljudi. Po drugi strani pa od tod poznamo

številne primere prazgodovinske skalne umetnosti, ki nakazujejo uporabo mnogih predmetov v ceremonijah. Depoiji so torej v tem okolju pretežno razumljeni kot pokazatelji votivnih dejanj.

- Zgodovino raziskav depojskih najdb v zahodni Evropi (posebej v Franciji in Veliki Britaniji) označuje pragmatičnost, verjetno povezana s hitrim ekonomskim razvojem, posebej v 19. in začetku 20. stoletja. Zato so bili zahodnoevropski arheologi večinoma nezaupljivi in sumničavi do obrednih interpretacij in so se raje omejevali na znake, ki so po njihovem mnenju potrjevali "utilitarnost" depojev, se pravi: prazgodovinska metalurgija je neposredno primerljiva z industrijo (in miselnostjo) v sodobnem svetu, torej depoje lahko razumemo kot sledove trgovske in obrtniške dejavnosti v prazgodovini.

Razlogi za odlaganje predmetov so seveda lahko bili raznovrstni in pridejo za njihovo razumevanje v poštev vse našteje interpretacije, vendar: ali se razlogi za deponiranje v prazgodovinski Evropi resnično regionalno strukturirajo na prikazani način ali pa so tri tipična območja v Evropi prej posledica različnih okoliščin razvoja v okviru evropske arheologije?

V prvem poglavju nas avtor popelje skozi široko paleto implikacij, ki jih lahko domnevamo ob vsakem od navedenih načinov razlaganja depojev, za kar so pomembne tako lokalne okoliščine najdbe kot širši regionalni kontekst. Navajamo le nekaj primerov:

- a) Ena od delitev odloženih kovinskih predmetov je delitev na vodne najdbe (rečne, močvirne, jezerske) ter na najdbe s suhega zemljišča. Delitev se lahko izkaže za zelo koristno, saj je skoraj pravilo, da so vodne najdbe razpršene na dolgo obdobje, medtem ko se suhozemne najdbe koncentrirajo v krajših časovnih segmentih. Če domnevamo, da so prve votivne in druge na tak ali drugačen način profane, je treba raziskati, kakšen je njihov odnos do drugih arheoloških zapisov v času njihove večje koncentracije. Pogosto se eden najbolj očitnih izrazov nemirnega obdobja - gradnja utrjenih naselbin - časovno ne prekriva z veliko koncentracijo depojev na suhem. Morebiti je v takih primerih umestno razmišljati o začasno odloženih "skladiščih", namenjenih ponovni predelavi, kar spet zahteva preverjanje stanja predmetov v depoju (obrabljenost, fragmentiranost), najdiščnih okoliščin (npr. bližina naselbine) itd.

- b) Kovinske vodne najdbe so po navadi navedene kot najznačilnejši izraz votivnih dejanj. Preverjanje takega stališča bi moralo iti v smeri raziskave njihove strukture (katere vrste predmetov so najpogostejše) ter primerjave s kovinskimi najdbami in kalupi iz sočasnih naselbin ter z grobnimi najdbami. Odnos med njimi po eni strani lahko prikaže podobnosti in razlike njihovega strukturiranja v različnih okoljih, hkrati pa (npr. zaradi morebitne bogate dekoracije vodnih najdb) poveča prepričljivost votivne interpretacije, ali jo ovrže.

- c) Dejstvo, da so v depoju predmeti razlomljeni, še ni dovolj dober razlog za njegovo povezavo z aktivnostjo metalurgov ali kovačev. Predmeti so lahko razlomljeni zaradi različnih razlogov, najdemo pa jih lahko tudi npr. v grobovih ali v depojih, ki jih zaradi najdiščnih okoliščin nikakor ne moremo imeti za profane.

2. *Spreved podob.* Poglavje je posvečeno najdbam kamnitih sekir v neolitiku in spremembam, ki so spremljale zamenjavo kamnitih sekir s kovinskimi.

V treh predstavljenih regijah (Bretanija, južna Skandinavija, Britansko otočje) so podrobno raziskana najdiščna okolja kamnitih sekir in njihov odnos do sočasnih naselbin in drugih spomenikov. Rezultati (sekire so pogosto pridelane v grobovih; spremljevalni predmeti v depojih s sekirami so pogosto jantar, živalske kosti, posamične človeške kosti; upodabljanje sekir na megalitskih spomenikih...) kažejo, da polirane kamnite sekire niso imele le funkcionalne vloge, temveč se v njih skriva tudi simbolni pomen. Na to prav tako navaja izredna pozornost, s katero so izdelane. Ta močno presega praktično uporabo za vsakdanje namene, sicer bi bile mnogo bolj grobe in enostavne. Dalje obstajajo jasne indikacije za izmenjavo sekir na velike razdalje, saj se npr. v Veliki Britaniji poleg sekir iz "domačih" kamnin pojavljajo tudi take, ki glede na material izvirajo iz celinske Evrope.

Konec neolitika se v zahodni in severni Evropi prvič pojavi kovina. Njeno uveljavljanje tedaj in v začetnih stopnjah bronzaste dobe ima za opisano distribucijo kamnitih sekir in njihov simbolni pomen odločilne posledice. Opaziti je, da nekatere vrste kovinskih (bakrenih, bronastih) predmetov, predvsem sekire in bodala, nadomestijo kamnite sekire v naštetih kontekstih in tako prevzamejo njihovo nefunkcionalno vlogo. Hkrati so namreč v naselbinah kovinske najdbe izredno redke, kamnite (največkrat grobo, enostavno izdelane) pa še vedno pogoste. Za številna področja velja, da kovina kljub praktičnim prednostim pri obdelavi, okraševanju in ponovni predelavi ne nadomesti kamnitih predmetov vse do pozne bronzaste dobe. Verjetno to lahko povežemo s pomanjkanjem ustreznih rud in ekskluzivnostjo kovinskih predmetov v določenih delih Evrope, saj v srednji Evropi nasprotno poznamo npr. številne bogate depoje z ovraticami, ki z identično obliko in standardno težo kažejo na intenzivno metalurško dejavnost že v zgodnji bronasti dobi.

3. *Skrivališče orožja*. Pozna bronzasta doba je čas sprememb, ki se v arheološkem zapisu kažejo kot zelo veliko povečanje števila najdišč oziroma kot večja stopnja vidljivosti naselbin. Hkrati imamo v tem času dokaze tudi za intenzifikacijo metalurške proizvodnje. Velike spremembe v deponiranju predmetov so gotovo povezane z žganim pokopom, ki se tedaj razširi po pretežnem delu Evrope, in skladno z njim mnogo skromnejšim izborom grobnih pridakov. Zdi se, da so depojke in posamične najdbe tiste, pri katerih kovinski predmeti kažejo največjo raznovrstnost in bogastvo v okraševanju. Sekire niso več prevladujoči predmet v sestavi depojev, spremljajo jih tudi meči, bodala, sulične osti, srpi, obrambno orožje, nakitni predmeti... Večja raznovrstnost se pojavlja tudi v zvezi z najdiščnimi okoliščinami odloženih predmetov.

Zanimive so raziskave o odnosu med kovinskimi vodnimi najdbami ter grobnimi najdbami (za srednjo Evropo Torbrügge že v začetku sedemdesetih let): njihova sestava se med seboj v veliki meri sinhrono izključuje, se pravi ob bogatih najdbah orožja iz rek in močvirij se pojavljajo mnogo skromnejše najdbe v istočasnih grobovih, pogosto pa se obe vrsti najdišč izključujeta tudi regionalno. V časovni perspektivi je ta odnos zelo dinamičen – določena vrsta predmeta (predvsem orožje) se v določenem času pojavlja pretežno kot vodna najdba, v denimo, mlajši stopnji pa predvsem v grobovih. Da so pozno-bronastodobne vodne najdbe zelo verjetno povezane z obredi ob smrti in pokopu, dokazujejo tudi novejša raziskava, pri katerih so za številne ostanke človeških kosti iz nekaterih rek ugotovili, da sodijo v pozno bronzasto dobo. V tem času imamo torej opraviti z mnogo kompleksnejšimi pogrebnimi rituali, ne pa izključno z žganim pokopom v planih grobiščih. Podobno sliko kažejo nekatere najdbe človeških kosti iz jam (pogosto skupaj z bronastimi predmeti), ki prav tako sodijo v ta čas. Vprašanje pa je, ali gre pri takih najdbah za običajne pokope ali pa morda za tako ali drugačno obliko žrtvovanja, ali gre za pokop takoj po smrti ali pa za poprejšnjo ekskarnacijo.

Depoji so v pozni bronasti dobi izredno raznovrstni, razlikujejo se po velikosti, raznolikosti predmetov, ki se v njih nahajajo (sestavljani so lahko le iz ene vrste predmetov, npr. srpov ali sekir, ali pa so mešani), njihove ohranjenosti, ali pa po prevladi bodisi orožja in orodja bodisi nakitnih predmetov. Pogosto se v njih nahajajo tudi ingoti in kosi bronzaste surovine.

Kdaj je lahko interpretacija usmerjena v prikaz depojev kot pokazateljev za predelavo brona? Vsekakor je pomemben element, ki bi govoril v prid taki razlagi, navzočnost bronzastih ingotov in surovec ter obrabljenih in razlomljenih predmetov v depojih. Ob tem se lahko vprašamo: Ali nastopajo v inventarju takih depojev predmeti (ingoti ali fragmenti), katerih teže kažejo standardne vrednosti? Kakšen je odnos takih depojev do tistih, ki jim lahko prisodimo votivni pomen (v časovnem in geografskem smislu)? Se v takih depojih poleg kovinskih predmetov pojavljajo še drugačni elementi (kosti, žganina)? Se odgovori na taka vprašanja bodo bolj razjasnili vlogu depojev. Povezavo med grobnimi pridatki in depojskimi najdbami je zaznati tudi v težah, da sta njihova številčnost in bogastvo prvih pokazatelja utrjevanja statusa in ugleda naslednikov umrlega. Podobno bi si lahko razlagali depoje kot ostanke votivnih dejanj, posvečenih bogovom ali prednikom, katerih končni namen naj bi bil javna demonstracija lastnega bogastva in z njegovim darovanjem dobri odnosi z nadnaravnim, a hkrati utrjevanje visokega statusa v družbi. Raziskave sestave depojev so v južni Skandinaviji dale zelo zanimive rezultate: v depojih so ločili hipotetične moške (orožje, igle) in ženske attribute (nakit) ter ugotovili, da so mnogi depoji sestavljeni tako, da lahko v njih razpoznamo določeno število predmetnih kompletov, ki ustrezajo standardnim grobnim pridatkom moških oziroma ženskih grobov tega časa. Tudi te raziskave povezujejo deponiranje z grobnim kultom.

Pozna bronzasta doba je torej čas množičnega deponiranja, razlogi zanj pa nikakor niso enoznačni. Opozorimo naj na možnost razlage številnih primerov z odnosom do sočasnih pokopov, ki bi tudi pri nas gotovo dala zanimive rezultate. V starejši železni dobi je sorazmerno malo depojev, predvsem pa so kljub poznavanju železa še vedno pretežno sestavljeni iz bronastih predmetov. Gotovo je, da sta imeli ti dve surovini za tiste, ki so ju uporabljali, različčen pomen, tudi če so iz njiju izdelovali iste vrste predmetov.

4. *Novci časa in voda*. V mlajši železni dobi se število depojevskih najdb poveča. To je hkrati čas, ko so nam iz pisanih virov že delno znani obredi keltskih ljudstev iz srednje in zahodne Evrope, na primer poročila o žrtvovanju živali in ljudi. Kulturni prostori, obdani s štirikotno oblikovanimi nasipi (Viereckschanzen), v zahodni Evropi omogočajo zanimive primerjave s pisanimi viri: v teh strukturah so na določenih delih ohranjene ostaline darovanja (orožje, predvsem sulične osti, novci, železni ingoti, orodje...) ter žrtvovanja (živalske in človeške kosti), kar nakazuje, da so bila to svetišča. Prav tako so spet pogoste vodne najdbe – na eponimnem najdišču mlajše železne dobe La Tène, na primer, so bogate najdbe na jezerskem dnu pod zanimivim lesenim mostičem po novejših razlagah ostanke votivne aktivnosti. Mnogi pokazatelji (sestava predmetov, pisani viri) kažejo na to, da je darovanje v tem času bolj kot z grobnim kultom povezano s kultom plodnosti ali pa enostavno pomeni obračanje darovalca k bogovom. Nekateri elementi so že posledica rimskega vpliva (darovanje novcev ali keramičnih votivnih figur), ki sčasoma prevlada na območju srednje in zahodne Evrope (gradnja rimskih svetlišč na mestu keltskih).

5. *Neprevleljivi predmeti*. Tema, ki se je knjiga ob predstavitvi deponiranja skozi prazgodovino nenehno dotika, je ritualna dejavnost tedanjih ljudi, saj je njena navezanost na odlaganje predmetov oz. deponiranje velikokrat več kot očitna. Za tako temo je običajno spremljanje in analiziranje v dolgem obdobju, torej soočanje sestavin kontinuitete in sprememb, kot se kažejo skozi arheološki zapis. Vendar je to lahko zelo varljivo: na zunaj so ritualni obredi tista družbena prava, ki je kot eden glavnih nosilcev njene identitete med najbolj arhaičnimi in konzervativnimi, vendar je hkrati prav ta lastnost tista, ki je lahko dovzetna za notranje manipulacije. Za izučene udeležence je to lahko poligon, na katerem sprejete konvencije uporabijo za svoje lastne cilje. O tem se lahko poučimo ob etnografskih vzporednicah: verski obredi se na zunaj dolgo časa ne spreminjajo, vendar se dogajajo velike spremembe v zvezi z družbeno skupino, ki jih izvaja, in z njihovim pomenom. Podobno bi lahko domnevali na primer za odlaganje predmetov v vodo, ki se je ohranjalo dolgo časa: če se je v začetku, recimo, ta aktivnost nanašala na odnos med človekom in božanstvom, se je lahko pozneje preoblikovala v glavno politično aktivnost v prazgodovinski družbi. Možnosti takih sprememb in kompleksnosti socialnih elementov v preteklosti se moramo stalno zavedati, če nečemo s poenostavljenimi ali enostranskimi razlagami spregledati vseh možnosti, ki nam jih nudi tovrstno gradivo.

Bradleyeva knjiga torej ne ponuja absolutnih sklepov, prej jo lahko razumemo kot vir dobrih idej (v nekaterih primerih dobro argumentiranih, včasih pa le v obliki alternativnih tez), o katerih bi morali razmišljati in jih preverjati tudi v zvezi z najdbami pri nas. Naj predstavimo le nekaj primerov:

1. V slovenski arheologiji se je zelo malo pozornosti posvečalo najdbam kamnitih sekir, v dosedanjih objavah pa so bile uporabljene predvsem za dokazovanje neolitske oziroma eneolitske poselitve (prim. Pahič 1968, 169–175, sl. 2; Horvat-Savel 1979) ali rudarske aktivnosti (Teržan 1983, 54–58). Izredno številne so posamične najdbe sekir, primerjava z naselbinskimi in grobnimi najdbami (zelo zanimiva je na primer miniatura sekirica iz nekropole v Ajdovski jami – Horvat 1988, 43, sl. 6) pa bi gotovo dala zanimive rezultate. Ali so te sekire kot

delovna orodja res le pokazatelj vsakodnevnih aktivnosti prazgodovinskega človeka, ali pa lahko iz njihove distribucije, najdiščinskih okolij in tipološke razvrstitve razberemo tudi drugačno funkcijo, kot to nakazuje sekirica iz Ajdovske jame?

2. Edina sintetična študija, ki je v novejšem času zaobjela slovenske depoje pozne bronzaste dobe (Gabrovec 1983), je v prvi vrsti posvečena razreševanju kronoloških problemov tega časa. Avtor se ne posveča podrobneje vzrokom za deponiranje, navede pa dve konvencionalni razlagi: večino depojev lahko pripišemo potujočim livarskim mojstrom (Gabrovec 1983, 76), depoja iz Šempetra in iz Mušje jame pri Škocjanu pa zaradi najdiščinskih okoliščin predstavljata votivni mesti (Gabrovec 1983, 79 in 82). Problematiko lahko načnemo tudi z dajanjem večje teže sakralni razlagi depojev (prim. Teržan 1987), predmet analize pa morajo biti presenetljiva dejstva, ki se jim je do zdaj posvečalo premalo pozornosti:

a) Depoji so v Sloveniji datirani večinoma v starejši del pozne bronzaste dobe (Bd D ter Ha A po Reineckeju), v stopnji Ha B pa jih skoraj ne poznamo. V ta čas pa je datirana velika večina poznobronzastodobnih nekropol, kar pomeni, da se pojava depojev in grobišč med seboj pretežno izključujeta (Teržan 1987, 72-74).

b) Sestava depojev starejšega dela žarnogrobišče dobe v celinski Sloveniji kaže velike razlike v njihovi velikosti ter ohranjenosti najdb (majhni depoji z nekaj predmeti, kot so sekire ali srpi, po drugi strani pa veliki depoji s po nekaj deset kilogrami bronastih predmetov, ki so pogosto fragmentirani ali uničeni v ognju - Teržan 1987, 72).

c) Vodne najdbe so tudi v Sloveniji pogost pojav, omenimo naj le novejšo predstavitev košenih in kovinskih predmetov iz Ljubljane, ki pripadajo času od neolitika do pozne bronzaste dobe in ki jih lahko razumemo le kot ritualni pojav (Potočnik 1988-1989).

č) Mušja jama pri Škocjanu je z bogastvom materiala in izjemnimi najdiščinskimi okoliščinami v arheološki literaturi že dolgo (prim. Gabrovec 1983, 80-87 s citirano literaturo), o njenem votivnem značaju pa se ni nikoli dvomilo. Opozoriti pa je potrebno na bližnje sosedstvo Skeletne jame, ki je bolj znana po mlajšehalštatskem pokopu s situlo, na kateri je venetski napis (Szombathy 1913, 177-179). Najdba izredno velikega števila človeških in živalskih kosti ter nekaj bronastih suličnih osti, ki so dobro primerljive s tistimi iz Mušje jame, pa je v novejši literaturi ostala prezrta. Po izkopavalnem poročilu sodeč (Szombathy 1913, 170-190) gre za najdišče, ki je sočasno tistemu iz Mušje jame, ob kosteh, ki so delno analizirane (Szombathy 1913, 180-189), pa lahko upravičeno razmišljamo o žrtvenih obredih, ki so morda tesno povezani z votivnimi najdbami iz Mušje jame.

BINTLIFF, J. 1991, Post-modernism, rhetoric and scholasticism at TAG: the current state of British archaeological theory. - *Antiquity* 65, 274-278.

GABROVEC, S. 1983, Kasno brončano doba (kultura polja sa žarama). Ostave. - V: *Praist. jug. zem. 4*, Bronzano doba, 72-87.

HORVAT, M. 1988, Ajdovska jama pri Nemški vasi. - *Arh. preg.* 29, 40-43.

HORVAT-ŠAVEL, I. 1979, Kamnite sekire iz Prekmurja. - *Por. razisk. pal. neol. eneol. Slov.* 7, 81-96.

NOVAKOVIČ, P. 1990, O socialni arheologiji (R. Bradley, Social Foundations of Prehistoric Britain). - *Arheo* 11, 46-51.

PAHIČ, S. 1968, K predslovenski naselitvi Slovenskih gor in Pomurja. - V: *Svet med Muro in Dravo*, 158-255.

PAHIČ, V. 1983, Zakopna najdba iz Pekla pri Mariboru. - *Arh. vest.* 34, 106-128.

PLETERSKI, A. 1987, Sebenjski zaklad. - *Arh. vest.* 38, 237-330.

POTOČNIK, M. 1988-1989, Bakreno- in bronzastodobne podvodne najdbe iz Bistre in Ljubljane na Ljubljanskem barju. - *Arh. vest.* 39-40, 387-400.

SZOMBATHY, J. 1913, Altertumsfunde aus Höhlen bei St. Kanzian im österreichischen Küstenlande. - *Mitt. Prähist. Komm.* 2/2, 127-190.

TERŽAN, B. 1983, Das Pohorje - ein vorgeschichtliches Erzrevier? - *Arh. vest.* 34, 51-84.

TERŽAN, B. 1987, Verovanje in obredi. - V: *Bronasta doba na Slovenskem*, razstavnica katalog, 65-78.

Peter TURK

Mária Novotná: *Die Bronzegefäße in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde 2/11, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991. 85 strani, 20 tabel.

V enajstem zvezku drugega oddelka serije Prähistorische Bronzefunde Novotná predstavlja bronzasto posodje na Slovenskem. Delo je rezultat stanja leta 1982 z manjšimi dopolnili literature ob zaključku redakcije leta 1987. Avtorica je zbrala 76 bronzastih posod (datiranih od zgodnje bronzaste dobe do 5. st. pr. n. š.), od katerih jih je 14 objavljenih prvič.

V uvodnem poglavju opiše zgodovino raziskav in najdiščne okoliščine ter povzame časovno, kulturno in tipološko pripadnost predmetov. Med posodami oz. fragmenti prevladujejo srednjeevropski tipi lužiške kulture, kultur Piliny, Kyjatice, Gáva in Velatice ter kalenderberške skupine. Z juga so etruščanske posode in fragment skled iz Velke Lomnice, ki je bila uvožena iz vzhodnega Sredozemlja oz. izdelana po tamkajšnjih vzorih. 39 posod izvirajo iz 17 žarnogrobiščinskih depojev, datiranih od horizonta Rimavská Sobotka do horizonta Sitno; 6 najdb je posameznih, od teh sta dve naselbinski in ena iz jame. Za 9 posod najdiščne okoliščine niso znane. Šest fragmentov posod je iz groba v gomili, vendar so do nerazpoznavnosti sežgani. En fragment je iz starejšeežeznodobne naselbine. Posamezna najdba naj bi bil tudi pokrov posode z upodobitvijo na ročaju (Nr. 76), ki pa ga ni niti v katalogu niti na tablah, saj se katalog in risbe predmetov končajo s številko 75. Izvor etruščanskih posod je dvomljiv. Dve posamezni najdbi in depo(?) enajstih posod iz Novakov lahko izvirajo s Slovaškega ali pa so prišli na Slovaško s trgovino s starinami.

Posode so po obliki razdeljene na skledo, skodele, kotličke, vedra, ciste, plitve skled in zoomorfne posode. Posebej so obravnavane etruščanske posode.

Katalogski del se začne s fragmentom skled iz Velke Lomnice s sledovi rje pod ustjem. To je ena najstarejših bronzastih posod v srednji Evropi: datirana je v starejšo bronzasto dobo. Preseneča zgodnja uporaba železa za ojačitev ustja.

Najštevilnejše so skodele. Najstarejši je tip Gusen, ki ga avtorica obravnava kot predhodnika tipa Friedrichsruhe. Tip Blatnica predstavljajo skledaste skodele. Poleg tipa sta še dve različici (I in II). Različica I je podobna osnovnemu tipu po profilaciji in ročaju. Različica II se razlikuje od osnovnega tipa po mestu in načinu izvedbe okrasa. Tipu Friedrichsruhe je po oblikovanosti ustja, vratu in ročaja podobna skodela samostojne različice Očkov. Močno profilirane skodele tipa Spišská Belá so tipološko in kronološko predhodnice skodel tipa Jenišovice, ki so razen ene bogato okrašene. Skledasta skodela brez ramena in ročaja je obravnavana kot različica tipa Jenišovice, poleg nje pa je podobna temu tipu še vrsta posod, ki so razdeljene glede na okras v tri različice (I - okrašene, II - neokrašene, III - različica Singorgiu de Padure). Na skodeli tipa Kopčany, ki zaenkrat nima vzporednice, so prepoznavni nekateri elementi tipov Spišská Belá (ustje) in Jenišovice (okras). Poglavje o skodelah zaključujeta polkroglasti skodeli - ena neokrašena, druga okrašena.

Tipologija kotličkov temelji na Merhartovi delitvi. Tip A so kotlički s trikotnimi atšama. Tip B 1 z dvojnokrižnima atšama je glede na okras razdeljen na dve različici (I in II). Tip B 2a ima dva para križnih atš.

Na Slovaškem sta zastopana sta vedro tipa Kurd kot vedro tipa Hajdúböszörmény. Poleg njiju je še nekaj fragmentov, ki jih avtorica pripisuje vedrom, a so tipološko nedoločljivi.

Fragmenti narebrne pločevine iz dveh žganih grobov iz Očkova naj bi bili deli dveh cist tipa Zatec.

Plitve krožnikaste skled tipa Sitno se niso ohranile, zato podatke o njih črpa iz literature.

K zoomorfnim posodam sodita posoda v obliki race iz Čičarovca in pokrov iz Banske Bystrice z ročajem v obliki ptice.

Katalogski del zaključujejo etruščanske posode. Med njimi so tipološko razpoznavni dve ročki, trinožnik in dva kotlička.